

Марина Шевченко, кандидат культурології

Київський національний університет культури і мистецтв, Україна

КУЛЬТУРНИЙ ЧИННИК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Maryna Shevchenko, PhD in Cultural Studies

Kyiv National University of Culture and Art, Ukraine

CULTURAL FACTOR OF DEMOCRATIZATION AND DEVELOPMENT OF CIVIL SOCIETY

The main theoretical approaches to the analysis of interaction and interrelation of processes of democratization of society and cultural policy are considered. It is substantiated that the cultural-value factor is one of the strategically important structural factors of the democratization of society, and therefore it has to be in the focus of state policy. As for modern Ukraine, the actual task is to create an optimal model of balanced cultural policy based on the constructive interaction between the state and civil society. Reshaping of cultural policy towards decentralization, and creating conditions for direct and representative participation of citizens at all stages of its development and implementation will promote deepening of democratic transformations in Ukraine, consolidation of society, the growth of creative potential and civic activity.

Keywords: culture, democratization, cultural policy, civil society, decentralization.

Постановка проблеми. Аналіз сучасних соціально-політичних процесів свідчить про таку тотальну і суперечливу тенденцію як «культуризація» усіх сфер соціального життя. Йдеться про особливий процес, в якому виявляється інтегруюча роль культури у забезпеченні комплексності і взаємодії усіх сфер суспільного життя на всіх рівнях, їхню взаємозалежність і взаємовизначеність, формування єдиного смислового середовища певних ціннісних орієнтацій, без котрих неможливе нормальне і прогресивне існування суспільства, особистості, держави. У сучасному світі саме система культурних координат значною мірою визначає не лише актуальний стан суспільства, а і його перспективи у різних напрямках розвитку, міру витривалості і стійкості перед глобальними викликами як природного, так і цивілізаційного походження. Через систему освіти і виховання культура обумовлює рівень свідомості, специфіку ідентичності, рівень громадянської активності та відповідальності. Концептуалізація ролі культурного чинника в демократичних процесах набуває особливого значення в контексті соціально-політичних перетворень в сучасній Україні.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Проблема взаємообумовленості культури та демократії ґрунтовно висвітлюється С. Гантінгтоном, Р. Інглгартом, Р. Патнемом, Ф. Фукуямою, Л. Харрісоном. Питанням оптимізації державного регулювання культурних процесів присвячені роботи П. Бергера, Л. Гаррісона, Т. Лукмана, Г. Райта.

Важливого значення для вирішення актуальних проблем, пов'язаних із процесами демократизації, сучасним функціонуванням громадянського суспільства, набувають наукові доробки Е. Арато, Д. Коена, Т. Кузьо, В. Ледеяєва, Н. Латигіної, І. Мерсіянова, А. Рамонайте, О. Сунгурова, Л. Якобсона та ін.

До теоретичних та практичних аспектів культурної політики України зверталися такі дослідники, як В. Андрущенко, О. Гриценко, І. Дзюба, С. Дрожжина, С. Здіорук, О. Кравченко, О. Мельничук, М. Попович, М. Розумний, В. Скуратівський, В. Худолій, В. Щербина та ін. Дослідженню форм та методів співпраці органів влади та інститутів громадянського суспільства присвятили роботи українські науковці О. Бабінова, К. Ващенко, В. Буряк, Т. Бутирська, В. Корнієнко, В. Мартиненко, О. Скрипнюк, О. Сербіна.

Метою статті є концептуалізація значення культурного чинника в процесах демократизації та становлення громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Якщо систематизувати основні теоретичні підходи у сфері політології, культурології, соціології, політичної психології щодо суперечливих наслідків і перспектив процесів демократизації, то умовно можна виділити два напрями. Представники так званого *консервативного* (у дуже умовному сенсі) напряму характеризують сучасний стан західного соціуму демонстрацією втоми і відмови від великих утопічних соціальних проектів минулого (від теоретичних концепцій революційних змін у світі у мистецтві, філософії, політиці, «соціальна архітектура» тощо), індивідуальним споживацьким гедонізмом, байдужістю до традиційних форм політичного життя, занепадом колективістських ініціатив і, по суті, безпорадною і безсилою державою, інституціолізовані функції котрої поволі, а іноді, і досить швидко, нівелюються і втрачають свою стратегічну значимість і масштабність. Тобто демократизація послабила державний апарат (у тому числі, у сфері санкціонованого насильства, наприклад, відміна смертної кари лібералізація тюремної системи тощо), а пряма демократія не завжди здатна виконати необхідні процедури, відобразити і втілити стратегічні цілі державної політики на рівні усієї країни чи спільноти країн (наприклад, референдум щодо брексіту у Великобританії, референдум у Каталонії в межах Європейського Союзу). Сучасна західна наукова думка звертає увагу на своєрідне «соціальне дезертирство» (К. Відаль), зумовлене не лише економічно стабільним існуванням і передбаченими соціальними гарантіями, а й завдяки тому, що ХХ століття показало примарність і хибність більшості цих утопічних «нових порядків», коли замість прогнозованих модерних цінностей, спільнот «надлюдей», всезагального блага і рівних можливостей, історія поповнилася новітніми, раціоналістично обґрунтованими глобальними катастрофами і трагедіями.

Ліберально налаштовані аналітики, навпаки констатують, що феномен держави з її аксіоматичними функціями, що склалися століттями, вичерпав себе і потребує радикальної трансформації. Власне зазначається, що роль таких міжнародних міждержавних інституцій як ООН, ЮНЕСКО здебільшого обмежується декларативністю за відсутності реального впливу і конкретної реакції на проблемні ситуації у світі. Більше того, сама ідея і намагання тотального централізованого управління, панування і контролю над цивілізацією на різних рівнях суспільного чи індивідуального існування є не лише застарілою, а й небезпечною. А якщо додати до цих прагнень сучасні технічні і технологічні можливості, постає просто апокаліптична картина тоталітарного суспільства, «паноптичного» або ж «дисциплінарного» соціуму (на зразок описаного в книзі М. Фуко «Наглядати й карати»¹), з відвертим нав'язуванням певних імперативів, чи витонченими й прихованими насиллям і диктатом. Прихильники лібералізму доводять цінність окремої особистості, не зорієнтованої на універсально-стандартизовані цінності та узагальнену ідентифікацію, котра повинна протистояти лімітації, об'єктивації, децентралізації в усіх сферах свого індивідуального і суспільного буття.

Власне, сама характеристика багатомірності сучасної культури зумовлює, виходячи із безпосереднього суспільного життя і наукової рефлексії, різні стратегії й актуальної політики, і подальших культурних перспектив – глобальних, державних, національних, регіональних, особистісних. Частина теоретиків обґрунтовує необхідність подальшого посилення центрових і центруючих зусиль держави, розширення її регіональних повноважень, розгортання більш розгалуженої мережі регуляторних, контролюючих, управлінських функцій тощо. Така стратегія для європейських країн, із їх давніми традиціями магдебурзького права, парламентаризму, переважно ліберального менталітету, є досить жорстко критикованою і неприйнятною. Що стосується України, то, виходячи із досвіду недавнього радянського минулого із характерними для нього сильними тоталітарними та авторитарними позиціями, «постсовковим» мисленням значної частини сучасного населення, патерналістськими установками, нерозвиненими демократичними процедурами і незрілим громадянським суспільством, такі стратегічні плани теж видаються сьогодні непродуктивними і небезпечними.

Найбільш обговорюваною і перспективною в стратегічному аспекті можна назвати ідею, яку Ф. Фукуяма означив як «консолідація демократії», і котра сьогодні набуває все більшого поширення і розвитку. Фукуяма виділяє чотири рівні досягнення демократичних змін, що могли б протистояти тоталітарним тенденціям у світі, особливо із поширенням нових інформаційних технологій, медіа-ресурсів тощо. Перші три рівні – ідеологія, інститути, громадянське суспільство – є передумовами становлення справжньої демократії. Ідеологія – це рівень уявлень про правильність

¹ Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Paris: Gallimard.

чи неправильність демократичних інститутів і ринкових структур, тобто сфера раціонального самоусвідомлення, легітимізація демократичних установок, без яких котрих неможлива побудова демократичного суспільства. Інститути – це «конституції, судочинство, ринкові структури, партійні системи»¹, та сфера, де зміни відбуваються досить повільно, і котрі є простором політичної боротьби і, відповідно, маніпулювань. Громадянське суспільство – середовище «спонтанно створених соціальних структур, окремо від держави, котрі лежать в основі демократичних політичних інститутів»². Вони найменше піддаються маніпулюванню з боку державної політики, посилюючи свій вплив із послабленням державної влади, і навпаки, затихаючи при державоцентризмі. Фукуяма доречно зазначає, що на Заході громадянське суспільство є внутрішньо і ментально невіддільним від процесу розвитку суспільних інститутів. У посткомуністичному світі, навпаки, спостерігається великий дефіцит соціальних структур, без котрих неможливі будь-які демократичні зміни, тим більше, стабільна робота демократичних інститутів.

Але найглибшим рівнем демократизації Фукуяма вважає саме культурний вимір. Сюди він відносить такі явища як сім'я, релігія, моральні цінності, етнічну свідомість, «громадянськість» і партикуляристські історичні традиції³. По суті, він вибудовує своєрідну систему: *демократичні інститути – здорове громадянське суспільство – культура*. Тобто первинною, фундаментальною основою цієї схеми-піраміди є культура, яка історично транслюється традицією. Слід звернути увагу, що саме феномен культури, у широкому сенсі, у такому контексті постає базовим елементом усього процесу трансформації суспільства і навіть цивілізації на усіх рівнях. І цей зв'язок культурного чинника і становлення громадянського суспільства, процесів демократизації, ще не достатньо глибоко досліджений, вважається сьогодні найперспективнішим напрямом і теоретико-методологічних студій, і практичних політико-культурних проектів.

Все ж, звертаючись до сучасного стану, варто зазначити, що розвинені соціальні системи, переважно більшістю, прагнуть до саморегуляції і самоорганізації власної життєдіяльності, навіть у вирішенні стратегічних питань і масштабних проблем. Тобто на протигагу до ригідних форм масової поведінки утворюються протилежні – спільноти активних громадян, критична маса котрих підсвідомо залучає до громадської діяльності і самоорганізації більшість населення певного регіону, міста, мікрорайону, селища. Відповідно, складаються певні ідейно-теоретичні засади таких тенденцій і формуються практичні проекти для реалізації громадянської активності. Таким чином формується наступна ситуація: по-перше, централізована роль держави у її традиційній інтерпретації, що складалася століттями, а то і тисячоліттями («зверху»), і котра сьогодні суттєво трансформується, по-друге, ініціативна діяльність громадянського суспільства, що активно і швидко розвивається, вдосконалюється і навіть прагне конкурувати з державними інститутами («знизу»), по-третє, потреба і суспільне замовлення на концептуальне осмислення, поширення і практичне засвоєння ідей конструктивного й оптимального співіснування і взаємодії «верхів» і «низів». У такому контексті набуває особливого значення культурна політика, бо саме вона здатна на горизонтальних й вертикальних управлінських рівнях координувати й реалізовувати цю багатогранну співпрацю.

Важливість культурного чинника підсилюється з огляду на сучасний кризовий стан і конфліктні ситуації в глобалізованій Європі, зануреній у численні суперечності мультикультурних стратегій і жорсткої реальності конфронтаційного співіснування різних (передусім, неєвропейських) етносів, загроза не просто побутових суперечностей, а повномасштабних терористичних актів, агресивне зіткнення на досить близькій відстані, або ж безпосередньому сусідстві, різних ціннісних систем і культурних парадигм.

Що стосується України, то тут ситуація специфічно інша. За двадцять сім років незалежності ще не подоланий остаточно посттоталітарний і посткомуністичний синдром. Недостатність і поверховість реформ у різних сферах, тотальна корупція, демонстративні та імітаційні форми демократій, котрі насправді, не виконують своїх функцій, відсутність реального впливу громадськості та мас-медіа на владу, на грубі порушення не лише законодавчих (навіть конституційних) норм, а й загальнолюдських демократичних (європейських) цінностей. У спадок від радянських часів залишилися «совкова» ментальність із майже поголовною пасивністю

¹ Fukuyama, F. (1995). The Primacy of Culture. *Journal of Democracy*, 6 (1), 2.

² Fukuyama, F. (1995). The Primacy of Culture. *Journal of Democracy*, 6 (1), 2.

³ Фукуяма, Ф. (2008). Соціальний капітал. *Незалежний культурологічний часопис «І»*, 53, 89–115.

населення, перенесенням відповідальності на державні структури, відсутністю громадянської самосвідомості, низьким рівнем політичної культури, відсутністю традицій громадянського суспільства, недорозвинутістю громадянських цінностей взагалі. Якщо ж заглибитися в історико-культурні передумови такого стану української демократії, то слід пригадати, що той спадок, котрим сьогодні володіє українське суспільство, – дуже розрізнене, орієнтоване на різні цінності, з різними ментальними установками, – результат кількасотрічного, свідомого нав'язування неєвропейських (візантійських, азійських, московських) стереотипів у всіх сферах життя. Ця тема дуже непроста і суперечлива, і потребує окремого дослідження, толерантного, глибокого, аргументованого і якнайбільш об'єктивного. Все ж таки, слід зазначити, що саме радянський період глибоко, грубо і боляче закріпив недемократичні соціальні стандарти, низький культурний рівень політичної еліти, слабкість громадянського суспільства, подвійну мораль, викорінення традиційних етнічних норм і правил співжиття, парадигми силового вирішення суспільних проблем, майданну демократію і водночас пасивність більшої частини суспільства.

За даними Аналітичної записки Інституту стратегічних досліджень «Політико-культурні чинники участі населення України», «рівень політичної та громадської активності населення залишається низьким: у громадсько-політичних заходах бере участь менш ніж 20 % громадян»¹. За результатами опитувань Центру Разумкова, лише третина українських громадян вважають, що їх особиста участь потрібна для того, щоб ситуація в країні змінилася на краще². Тобто, результати дослідження суспільної активності українських громадян є досить песимістичними, й одна з причин такої ситуації – відсутність цілеспрямованої адекватної культурної політики, яка могла б врахувати особливості й проблеми розвитку певного регіону, певної спільноти, налагодити конструктивні комунікації з ініціативними групами за допомогою новітніх інформаційних технологій і, звернутися до безпосередньої реалізації культурних проєктів – від локальних і короткочасних до масштабних і стратегічних.

У цьому контексті слід взяти до уваги цікаві розвідки відомого політолога Роналда Інглгарта, де він розділяє «матеріалістичні» (економічна стабільність, безпека) і «постматеріалістичні цінності, пов'язані з такими поняттями як свобода, краса оточуючого середовища, цивілізованість», що відображають потреби вищого порядку: самоповагу, співучасть, знання, естетику і свободу³. Концептуально обґрунтована й модернізована культурно-інформаційна політика якраз і здатна формувати такого роду цінності, що слугують культурною основою стабільного поступального демократичного розвитку спільноти, на відміну від систем, згуртованих на основі цінностей виживання, протистояння спільному зовнішньому ворогу (бідність, війна, стихійне лихо, техногенна катастрофа тощо).

Питання переформатування культурної політики, її перетворення на дієвий фактор демократизації суспільства та зміцнення української держави набувають особливої актуальності в умовах т.зв. гібридної російсько-української війни, важливою частиною якої є інформаційна війна. Окрім військової сили проти нас задіяна потужна машина пропаганди, високотехнологічні культурно-інформаційні ресурси для поширення неправдивих матеріалів, спотвореної історії, відвертої агресивної ідеології та пропаганди. Тому сьогодні культурний чинник стає важливою складовою державної політики у сфері національної безпеки. В затвердженій у 2015 р. «Стратегії національної безпеки України» серед загроз національній безпеці, які є наслідком агресивних дій з боку Росії, вказується інформаційна війна, зневажливе ставлення до української мови та культури, фальсифікації історичного розвитку; і водночас визнається відсутність цілісної та ефективної інформаційно-комунікативної державної політики в Україні, недостатній рівень медіа-культури нашого суспільства⁴.

¹ Політико-культурні чинники участі населення України. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <<http://www.niss.gov.ua/articles/915/>> (2018, вересень, 20).

² Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова. (2017). Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. *Національна безпека і оборона*, 3–4, 11.

³ Inglehart, R.F., Welzel, Ch. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence*. New York: Cambridge University Press.

⁴ Указ про рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про Стратегію національної безпеки України» 2015 (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>> (2018, вересень, 19).

Визнання культури змістовним елементом національної безпеки потребує розробки конкретних механізмів захисту вітчизняного культурного простору від негативного ідеологічного впливу недружніх держав, на чому наголошують політичні експерти, стверджуючи, що «значення культурної політики в системі національної безпеки не повинно обмежуватися тільки формуванням позитивного образу держави, а й включати в себе завдання культурного протистояння, спрямованого на захист державних цінностей та ідентичності»¹. Йдеться про те, що на сучасному етапі політика національної безпеки має максимально ефективно задіяти культурний ресурс – цінності, смисли, медіа-освіту, художньо-естетичні практики – з метою демократичної консолідації українського суспільства, формування національної ідентичності, нарощування креативного потенціалу та громадянської активності.

Така ситуація спонукає до переформатування державної культурної політики на всіх її рівнях. Першочерговим завданням такої політики, має стати широке інституціалізоване залучення громадських активістів, організацій, рад, платформ. І не лише на правах консультативних чи дорадчих органів при державних комітетах, департаментах, комісіях, а з реальними повноваженнями повноправних партнерів у симетричному діалозі влади і громади, закріпленими у відповідних правових актах як на законодавчому державному, так і на місцевому рівнях. Йдеться власне про нагальну потребу реальної демократизації вже існуючих механізмів і процедур провадження культурної діяльності. На це вказується, зокрема, і у звіті міжнародних експертів Ради Європи «Огляд культурної політики України» від 13-15 березня 2017 року, в якому наголошується на необхідності впровадження державної концепції культурної децентралізації з метою активнішої демократизації та залучення громадянського суспільства до сфери культурної діяльності. Міжнародні експерти авторитетно стверджують: «Насамперед культура є суттєвим засобом розвитку людського капіталу, стимулювання креативності у суспільстві, підтримує соціальну згуртованість та якість життя, сприяє розвитку демократії»².

Тільки культурна, освічена особистість здатна стати свідомим і відповідальним громадянином, ініціатором, лідером чи учасником суспільно важливих процесів. І тільки демократична система гарантує кожній людині реальні права і свободи, створює можливості для самореалізації і вільного самовизначення. Тому система дошкільної, шкільної і вищої освіти та виховання має бути модернізована і просякнута демократично орієнтованими цінностями, як і вся культурна політика нашої держави.

Висновки. Культурно-ціннісний чинник є одним із стратегічно-важливих структурних факторів демократизації суспільства. Можна говорити про взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси: з одного боку, культура уможливорює демократію, а з другого, демократія створює той простір свободи, який живить і стимулює культуру. Переформатування культурної політики в напрямку децентралізації та створення умов для прямої і представницької участі громадян на всіх етапах її розробки та реалізації сприятиме поглибленню демократичних перетворень в Україні, поступальному розвитку творчого потенціалу суспільства, його консолідації навколо спільної системи цінностей, прискоренню соціально-економічного прогресу.

References:

1. Foucault, M., (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. – Paris: Gallimard. [in French].
2. Fukuyama, F. (1995). The Primacy of Culture. *Journal of Democracy*, 6 (1), 2. [in English].
3. Fukuyama, F. (2008). Sotsialnyi kapital [Social capital]. *Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys «Yi»* [Independent cultural magazine "Yi"], 53, 89–115. [in Ukrainian].
4. Polityko-kulturni chynnyky uchasti naseleння Ukrainy. Analitychna zapyska. [Political and cultural factors of participation of the population of Ukraine. Analytical note]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. [National Institute for Strategic Studies]. <<http://www.niss.gov.ua/articles/915/>> [in Ukrainian]. (2018, September, 21).

¹ Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки. Аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. <<http://www.niss.gov.ua/articles/2130/>> (2018, вересень, 18).

² Огляд культурної політики України. Звіт експертів Ради Європи, 13-15 березня 2017 р. *Офіційний сайт Міністерства культури України*. <http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245330777&cat_id=245328989> (2018, вересень, 20).

5. Informatsiino-analitychni materialy Tsentru Razumkova. [Information and analytical materials of the Razumkov Center.] (2017). Identychnist hromadian Ukrainy v novykh umovakh: stan, tendentsii, rehionalni osoblyvosti. [Identity of Ukrainian citizens in the new conditions: state, trends, regional peculiarities]. *Natsionalna bezpeka i oborona*, [National Security and Defense], 3–4, 11. [in Ukrainian].
6. Inglehart, R. F., and Welzel, Ch. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: the human development sequence*. New York: Cambridge University Press. [in English].
7. Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro Stratehiiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy». Ukaz Prezydenta Ukrainy. [On the decision of the National Security and Defense Council of Ukraine dated May 6, 2015 "On the Strategy of National Security of Ukraine". The Decree of the President of Ukraine]. *Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine.] <<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>> [in Ukrainian]. (2018, September, 19).
8. PRIORITYETNI NAPRIAMY ROZVYTKU DERZHAVNOI KULTURNOI POLITYKY V SYSTEMI NATSIONALNOI BEZPEKY. ANALITYCHNA ZAPYSKA. [Priority directions of development of state cultural policy in the system of national security. Analytical note]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*. [National Institute for Strategic Studies]. <<http://www.niss.gov.ua/articles/2130/>> [in Ukrainian]. (2018, September, 18).
9. Ohliad kulturnoi polityky Ukrainy. Zvit ekspertiv Rady Yevropy, 13-15 bereznia 2017 r. [Review of Ukrainian Cultural Policy. Report of experts of the Council of Europe, March 13-15, 2017]. *Ofitsiinyi sait Ministerstva kultury Ukrainy*. [Official website of the Ministry of Culture of Ukraine]. <http://195.78.68.75/mcu/control/uk/publish/article?art_id=245330777&cat_id=245328989> [in Ukrainian]. (2018, September, 20).